

УДК 821.14.01

Черниш Т.О.
(Київ, Україна)

**Л.А. БУЛАХОВСЬКИЙ І ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
(до походження укр. *жевріти*)**

Аналізуючи проблематику походження дієслова укр. жеврїти, авторка пропонує свою етимологічну версію, у якій спирається, зокрема, і на думки акад. Булаховського.

Ключові слова: гніздо, етимологія, паронімія, семантика, слов'янські мови.

Аналізуючи проблематику походження глагола укр. жеврїти, автор пропонує свою етимологічну версію, в якій вона спирається, серед прочого, і на думки акад. Булаховського.

Ключевые слова: гнездо, этимология, паронимия, семантика, славянские языки.

Analyzing the etymology of the Ukrainian verb жеврїти, the author forwards her own version of its origin, using, among other things, the views of Leonid Bulakhovs'kyj

Key words: word family, etymology, paronymy, semantics, Slavonic languages.

Багатобічна наукова спадщина академіка Булаховського зберігає своє значення для численних дисциплін і спрямувань, що існують у межах сучасної науки про мову. Зокрема, це стосується і історико-етимологічного дослідження української лексики. У нашій розвідці ми розглянемо питання про походження етимологічно неясного дієслова укр. *жеврїти* і спробуємо показати, як це питання можна розв'язати з урахуванням думок видатного українського мовознавця.

Дієслово укр. *жеврїти* «догоряти без полум'я; тліти; слабо горіти, світитися; блимати; виблискувати яскравим світлом, давати яскраве світло; (перен.) яскраво блищати, переважно виражаючи сильні почуття, переживання (про очі); світитися; покриватися рум'янцем; червоніти; яскраво відбивати світло сонця або інших тіл; виділятися своїм яскравим червоним, жовтогарячим і т. ін. кольором; жаріти; існувати приховано, затаєно; тліти» (СУМ II 518) належить до тих лексичних одиниць, які не лише не мають загальноприйнятої версії свого походження, але й узагалі вважаються етимологічно не зовсім ясними. Так, автори Етимологічного словника української мови у статті, присвяченій *жеврїти*, подають такі його українські варіанти: *жеврїтися*, діал. *жеврати*, *жеврети*, *жаврати*, *жавряти*, *зєрват* і, крім того, *розжеврїти*, *розжеврений*, *розжеврїлий* (ЕСУМ II 191). Щодо етимології цього реестрового слова, то воно тут характеризується в такий спосіб: «не зовсім ясне, можливо, запозичене з якоїсь іншої слов'янської мови і фонетично видозмінене» (там само). Тут же подаються його інші українські, а також й інослов'янські паралелі, серед яких укр.

жєвриво, діал. *жєврїї* «сине полум'я над тліючим вугіллям», слц. *žeravie* «щось розпечене», болг. діал. *жєрава* «жар», схв. *жєрава* «жарина», *жєравица* «те саме», стсл. *жєрави-*, споріднені зі словом укр. *жар*. У статті також зазначається, що спроба Г.А.Ільїнського (Записки історико-філологічного відділу Української АН, XXII-XXIII) звести цю лексему до кореня іє **geycer-* не є переконливою.

Крім щойно згаданого діал. *жєврїї*, у цьому ж словнику в окремій статті розглядається субстантив діал. *жєрїї*, який у свою чергу зіставляється з укр. діал. *жєрявий* «палючий» і кваліфікується як релікт давньої основи псл. **žer-* (< **ger-*) з кореневим *e*, пов'язаною чергуванням голосних із *gorěti* «горіти», *žarъ* (< *gěръ*) «жар» і представлені також чes., слц. *žeravý* і вже деякими поданими вище південнослов'янськими лексемами (ЕСУМ II 194) (ширший перелік слов'янських атестацій з кореневим *e* див. у праці Ж.Ж. Варбот [1: 72]).

Ця точка зору щодо походження укр. *жєврїти* збігається з позицією Л.А.Булаховського, представленою в його праці «Історичний коментарій до української літературної мови», де ця лексема фігурує серед прикладів метатези, таких, як *бондар*, *ведмідь*, *намисто* і под. [2: 271-272] (до речі, покликання на цю розвідку є єдиним у статті «*жєврїти*» в ЕСУМ). Л.А. Булаховський також розглядає *жєврїти* в зіставленні практично з тими самими інослов'янськими відповідниками, але при цьому зазначає, що «наголос слова *жєврїти* робить підозрілою його питомість на українському ґрунті» [там само: 272]. Про метатезу (зокрема контактну) стосовно цього ж слова говорить у своїй праці «Історична фонологія української мови» і Ю.В. Шевельов, згідно з яким цей різновид фонетичної зміни найчастіше стосується скупчень двох сонорних (включно з *v*), пор. укр. *жєврїти* і слц. *žeraviet'* [3: 947], яким відповідає псл. *žervity* [там само: 455]. Деінде в цій же праці її автор зазначає, що голосний цього кореня може бути пов'язаним із рефлексом *ь* у позиції перед голосним переднього ряду (псл. **žьrvěti*; пор. *жар* із іншим голосним у чергуванні) [там само: 195].

Повертаючись до висвітлення *жєврїти* в Етимологічному словнику української мови, слід зауважити, що тут не згадано і про ґрунтовну й багату на фактичний матеріал публікацію А.Є. Супруна [4: 74-79], у якій зазначене дієслово *жєврїти* потрапляє в новий широкий контекст слов'янських паралелей; відповідна стаття в Етимологічному словнику білоруської мови, що належить цьому ж авторові, відтворює цю його версію (ЭСБМ III 274). З одного боку, А.Є. Супрун тут наводить українсько-білоруські регіоналізми типу *жєврїти*, *жєврїєти* (перен.) «розмовляти, шуміти» і болг. діал. *жєвря се*, *дєвєрє(м) се* «кривлятися», які у формальному відношенні відтворюють ту саму структуру *жєвр-* / *жєвр-*, а з іншого, зіставляє укр. *жєврїти* із словами типу блр. діал. *жєураць* «пригоряти, обвуглюватися», болг. діал. *жєура* «пекти, смажити, спалювати». Цей перелік варто доповнити рос. діал. (смолен.) *разжєуравить* «розпалити» (Іванова 1969: 580). Можна припустити, що до слов'янських рефлексів цього типу належить і схв. *жєвря*, зафіксоване як слово з непевним значенням «знак, пляма, шрам»(?) (РСКНІ V 327) з ілюстрацією: *Владика Петр I био је крупнога раста. Збораше дебело и на образ имаше жєвру*. Цей опис підтверджують історичні дані, які свідчать про наявність шраму на обличчі царя. З огляду на типовість семантичного зв'язку «знак, пляма, шрам» – «палити, пекти» у слов'янських мовах можна вважати внутрішню форму цього субстантива прозорою.

Наведені вище дієслова А.Є. Супрун пов'язує з вихідним іє. **geur-* «горіти, палати». Цікаво відзначити, що до кола рефлексів цього етимона він відносить і чеські вербати типу *žířeti, žíríti, žírati* «розжарюватися, горіти», що їх Ж.Ж. Варбот раніше оцінила як рефлекси іє. **g^hher-* [1: 72]. Етимологізація чес. *žířeti* базується, зокрема, на фонетичному критерії: *ř* довге є результатом монофтонгізації дифтонга *eu > ě*, що дав *ř*. Таким чином, етимологія білорусько-болгарської ізголоси *жу́раць – жу́ря* «палити, обвуглюватися» проливає світло на словотвірну структуру укр. *жеврїти*, фонетично і семантично так тісно пов'язаного з реконструйованим спільнослов'янським **žerēti* «палати, горіти». У зв'язку з цим підтверджується думка Ж.Ж.Варбота про те, що «кожен член етимологічного гнізда, будучи так чи інакше пов'язаним з іншими його членами, містить певну інформацію про них» [там само: 71].

Повертаючись до витлумачення укр. *жеврїти* в Етимологічному словнику української мови, відзначимо, що там бракує покликання ще на одну важливу працю. Маємо тут на увазі нарис, присвячений семантиці і етимології *жеврїти*, у книзі А.П.Непокупного «Балтійські родичі слов'ян». Відповідальний редактор цієї праці О.М.Трубачов високо оцінив її як першу на той час (1979 р.) спробу розглянути через призму мовних фактів культурно-історичні зв'язки балтів і слов'ян [5: 4]. Науково-популярна за своїм жанровим характером, ця книга тим не менш містить надзвичайно багатий ретельно зібраний і науково проаналізований матеріал, що становить серйозний інтерес і для фахівців-філологів (там само). У відповідному підрозділі, почавши зі згадки про діалектне (Кіровоградщина) вживання цього слова для образного вираження значення «червоніти, стигнути (про вишні)», автор далі залучає до розгляду складного питання про походження укр. *жеврїти* «горіти без полум'я» балтійські паралелі із тією самою семантикою, споріднені з лит. *žara* «заграва, сяйво, зоря», лтс. *zars* «промінь» та укр. *зоря*: 1) лит. *žerėti, žėruoti, žioruoti*, а також *žvyruoti* (тобто з двома приголосними, *žv-*, замість одного *ž-*); 2) лтс. *zvėrot, zvirėt* (і відповідно *zv-* замість *z-*) тощо. Автор стверджує, що «у світлі таких фактів слово *жеврїти* потрапляє одразу під дві ревізії: балто-слов'янську і слов'янську» [там само: 97]. Так, із точки зору балто-слов'янських фонетичних відповідностей початковому литовському *ž* і латиському *z* повинно відповідати початкове українське *з* (як у щойно наведених прикладах із «зорею»). Отже, якщо укр. *жеврїти* справді є когнатом наведених балтійських дієслів, то його початковою формою мало б бути *зеврїти*. Що ж стосується власне слов'янських кореляцій, то чергування на початку українських слів не є, як висловився Анатолій Павлович, «законним». На підтвердження цієї своєї думки він наводить низку прикладів із ареалу Полісся (деякі з яких мають посилання на Словник поліських говорів П.С.Лисенка, а деякі є польовими записами самого дослідника у Чернігівській і Київській областях). Так, у Лисенка, поміж кількома формами, *жаврат, жаврать, жеврати*, занотовано поодиноке дієслово *зеврати* «ледь горіти, жеврїти» (Лисенко 1974: 72), а також: *зеврат, зеврять* «палати (про вогонь у печі)» (*Дивись, як у печі зеврає; дуже зеврає огонь*), *зевриво* «заграва» (там само: 76, 83). Згідно з опитуванням інформантів, слова *зеврїти* (про вогонь), *зевриво* засвідчені в різних районах Чернігівщини. Отже, архаїчний ареал польських говірок зберігає первісний фонетичний вигляд аналізованого дієслова, натомість форма із початковим *жс* є пізнішою і виникла, як припускає Непокупний, під впливом дієслова *жарити*.

Учений звертає також увагу на наявність губного *в* у складі кореня згаданих утворень, яке у Л.А.Булаховського та згаданій статті Етимологічного словника української мови залишається без пояснень. Натомість А.П.Непокупний зазначає, що існування поширеного варіанта, як він висловолюється, «балтійського типу» (тобто з губним після початкового *ž-* (*žv-*), *z-* (*zv-*) має атестатції і у слов'янській лексиці (пор. старочес. *zvěřinice* «ранішня зоря»), і саме це свідчить про його прадавню, балто-слов'янську генезу. Очевидно, уже на українському ґрунті відбулася метатеза *звер-* > *зевр-* (у поліських говорах) > *жєвр-* (деінде в діалектах і в літературній мові). Завершується ж цей сюжет згадкою, що народно-поетичний вираз *жєврїють вишні* відомий не лише на Кіровоградщині, але й на Полтавщині і Житомирщині, натомість литовській мові він не відомий [5: 98].

Згадані вище балтійські слова традиційно розглядаються як такі, що походять від коренів іє. **g'her-*, **g'hera-*, **g'hre-* «світити, сяяти», звідки виводяться також слов'янські лексеми типу укр. *зір* і *зоря* (ЕСУМ II 278-280; Boryś 2005: 745; Fraenkel II: 1301; Smoczyński 2007: 774). Тим не менш, є підстави вважати, що при етимологізуванні укр. *жєврїти* слід брати до уваги можливість взаємодії двох різних коренів іє. **g'her-* «світитися, сяяти, блищати» і іє. **g'her-* «горіти, палати», а також і згрупованих довкола них історико-етимологічних гнізд. Така взаємодія паронімічних, близьких за своєю матеріальною формою і семантично пов'язаних етимонів може з необхідністю приводити до взаємопроникнення відповідних гніздових угруповань і, як наслідок, до утворення перехідної, спільної для них лексичної «зони» [6; 7: 186-187, 247, 427] (проблему чинника паронімії у формуванні складу і структури слов'янських гнізд спеціально розглядається нами в розвідці «Роль паронімії у розвитку семантичної структури слов'янських історико-етимологічних гнізд із термічними коренями» [8]. Вивчення генези укр. *жєврїти* має, отже, виходити з припущення про можливість двосторонньої генетичної належності цієї одиниці, тим більше, що паронімічна близькість давніх коренів на етимологічному зрізі може бути відображенням їхньої генетичної спорідненості на давнішому етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варбот Ж.Ж. О словообразовательной структуре этимологических гнёзд // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 67-74.
2. Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української літературної мови // Булаховський Л.А. Вибрані праці в 5 т. – Київ: Наукова думка, 1975-1983. – Т. 2. Українська мова. – С. 217-277.
3. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002.
4. Супрун А.Е. Белор. диал. *жу́раць* “пригорать, обугливаться”, болг. диал. *жу́рья* “печь, жарить, сжигать” // Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици. – 1976. – Год. 1. – В. 5. – С. 74-79.
5. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян. – Київ: Наукова думка, 1979.
6. Варбот Ж. Ж. Морфо-семантическое поле лексемы в этимологическом словаре и возможности его реконструкции // Известия РАН. – СЛЯ. – 1995. –Т. 54. – № 4. – С. 60-66.
7. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. Гніздовий підхід. – Київ: б.в., 2003.

8. Черниш Т.О. Роль паронімії у розвитку семантичної структури слов'янських історико-етимологічних гнізд із термічними коренями // Акцентологія, етимологія, семантика. Збірник праць на пошану акад. В.Г.Скляренка. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 326-348.

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1982-2012. – Т. 1-6.
- РСКНЈ – Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд: Институт за српскохрватски језик, 1959-1978. – Књ. 1-11.
- СУМ – Словник української мови в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978-1991. – Т. 1-7.
- Boryś – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie. – 2005.
- Fraenkel – Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg: Karl Winter, 1962-1965. – В. 1-2.
- Smoczyński – Smoczyński W. Lietuvių kalbos etimologinis žodynas. – Vilniaus universitetas, Filologijos fakultetas, 2007.
- Иванова – Иванова А.Ф. Словарь говоров Подмосковья. – М.: МОПИ им. Н.Крупской, 1969.
- Лисенко – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974.

УДК 81-2

*Григорьев Е.И.
(Москва, Россия)*

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ЗАПРЕТА И НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ В НЕМЕЦКОМ И РУССКОМ УСТНОМ ДИСКУРСЕ

В статті розглядаються питання прагматичної організації мовлення з позиції когнітивної лінгвістики. Подібні ментальні образи іллокутивних дій в різних мовах, які формуються мовною просодією, виявляють національно-специфічні риси, що підтверджується при порівнянні просодії іллокутива характера заборони.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, прагматика мовлення, іллокутив, просодична структура, ветотив, концепт.

В статье рассматриваются вопросы прагматической организации речи с позиции когнитивной лингвистики. Сходные ментальные образы иллокутивных действий

© Григорьев Е.И., 2013